

A Joint segélyezési politikájának hatása a zsidó családok életére, 1945–1949¹

A Holokauszt-túlélők egyik legnépesebb, kb. 141.000 főt számláló csoportja élt a háború utáni Magyarországon, így teljesen érthető, hogy a nemzetközi zsidó segélyezési programokban kiemelt figyelemben és anyagi ráfordításban részesültek. A Yehuda Bauer által idézett költségvetési adatok szerint a vizsgált időszakban az American Jewish Joint Distribution Committee (Joint) által Európában segélyezésre fordított teljes összeg ötödét – negyedét Magyarországra irányították.² A többnyire mindenétől megfosztott túlélők legegyszerűbb szükségleteinek kielégítése – napi szintű ételmezése, felruházása, egészségügyi ellátása – kétségtelen történelmi érdeme ennek a segélyakciónak. Mint a korszakkal foglalkozó kutatók egybehangzóan hangsúlyozzák, az a tény, hogy a Holokauszt-túlélők a szovjet megszállás alá került közép- és kelet-európai országokban, ahol az államtól legfeljebb minimális segítséget kaptak, sikeresen túléltek a háború utáni éveket is, mindenképpen a Joint és más nemzetközi zsidó szervezetek (például a Zsidó Világkongresszus) erőfeszítéseinek köszönhető.³

Miért kísérte mégis a panaszok, kifogások végtelen sora ezt a tevékenységet? Mint látni fogjuk, nem csupán a segélyre szorulóknak jogos vagy esetleg túlzó igényeinek panaszos megfogalmazására kell gondolnunk, hanem a szociális munkában tapasztalt helyi zsidó szakemberek súlyos kritikáira is. Jelen tanulmány azt kérdéskört igyekszik körüljárni, hogy a Joint magyarországi segélyezési munkája mennyire volt tekintettel a magyarországi zsidó túlélők speciális helyzetére, mennyiben volt hatása a Joint működésére a kortársak által megfogalmazott kritikáknak és alternatív javaslatoknak. Mely szereplők alakították a segélyezési elveket és gyakorlatot? Milyen hatása volt a követett segélyezési politikának a megmaradt zsidó családok életére, ezen belül is elsősorban a szülő – gyerek kapcsolatokra összpontosítva?

1. „Kollektív járadékneurózis”

„Számomra rosszabb év volt az, amit a Szenesben⁴ töltöttem, annál is, amilyen a végső kiszolgáltatottság, a deportálás volt.”⁵

„Mások hazamennek karácsonyra [sic!], nekem azt írta anyám, nincs pénze vonatjegyre, becsüljem meg, hogy itt lehetek. ... Anyám úgy beleélte magát a szegényasszony szerepbe, hogy az egyszerűen vérlázító. ... »Te ott nagykanállal ehetsz ...«- azt írja! Bezzeg ő a szomszédok könyöradományaira van szorulva, arra, hogy átnyújtanak-e a kerítésen egy

¹ A szerző az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének munkatársa. E-mail: banyai.viktoria@tk.mta.hu

² BAUER 1989. XVIII.

³ Lásd Magyarország vonatkozásában: FROJIMOVICS 2008. 380–392. Románia vonatkozásában: ANCEL 1990. 156.

⁴ Szenes Anikó Leányotthon: bentlakásos otthon szakmatanulással, 14-18 éves lányoknak.

⁵ EMBER 2002. 20.

kancsó tejet, hoznak-e a friss sütésből egy darab kenyeret? Hát nem képes megérteni, hogy én szívesebben enném otthon a kukoricamálét, mint itt a diós tésztát?!”⁶

Az idézetek Ember Máriától (1931–2001) származnak. Az író Abádszalókon, az Alföld északi részén született, és 13 évesen élte át, hogy édesanyjával és húgával együtt a Bécs melletti Strasshofba deportálták. Mint közismert a magyarországi vidéki zsidóságnak a túlnyomó többségét 1944 nyarán Auschwitzba deportálták, de az Alföldről és a Hajdúságból kb. 17.500 embert Strasshofba irányítottak, és környékbeli mezőgazdasági és ipari munkahelyekre osztottak be.⁷ Ember Mária 1974-ben megjelent *Hajtúkanyar* című, történelmi dokumentumokkal kiegészített regényében beszélte el ennek az évről a megpróbáltatásait és az édesanyjuk nagyon bátor helytállását. Azonban – sok más édesanyéhoz hasonlóan – a deportálásból visszatérve, szembesülve a teljes kifosztottsággal és a munkaszolgálatra elhurcolt, családfenntartó édesapa halálával, épp a háború végén omlott össze, és a település más családjainak példáját követve gyerekeit otthonba helyezte el lányát. Az otthonban töltött időszakot Ember Mária a 2002-ben megjelent *El a faluból* című kisregényében örökítette meg.

A kép tehát, amit Ember Mária elénk tár: egy talpra állni, az új helyzettel, a kifosztottsággal, az özvegységgel, a családfenntartás terhével megbirkózni nem vagy alig képes, segélyekre, adományokra szoruló anya, és egy fizikailag talán megfelelően ellátott („*ott nagykanállal ehetsz*”), de lelkiileg kiszolgáltatott, a traumafeldolgozásban magára hagyott, megcsónkított családjától is elszakított kamasz. Lényegében azonos képeket, élethelyzeteket sok más emlékiratból, visszaemlékezésből is idézhetünk, mind budapesti, mind vidéki gyerekek esetében. Két további példával szemléltetve az életben lévő édesanyáktól háború után elszakított gyerekek fájdalmát:

„*Nagyon erősen vonzódtam Karcaghoz [ahol az édesanyja élt], hazajöttem volna iskolába, de ez csak egyszer engedtetett meg nekem, mikor eltörtem a karomat. Abban nem vagyok biztos, hogy szándékosan csináltam-e, csak hogy otthon gyógykezeltessem magamat...*”⁸

“*Hamarosan én is Pestre kerültem, egy zuglói gyermekotthonba. Haragudtam anyámra, elszakított az antik fényű szegedi gimnáziumtól. »Földbe vagyok taposva – mondta anyám –, és még a gyermekem is ellenem fordul.« De hát nem értettem, miért jött el Szegedről, miért nincs lakásunk, miért nem lakhatunk együtt, miért emleget egy hosszú nyakláncot, meg egy karkötőt, amelyről lecsüng egy pók ...*”⁹

Természetesen vannak ellenpéldák is bőségesen, olyan édesanyák, mint egy másik író, Bárdos Pál (1936–2017) szintén megözvegyült édesanyja, aki négy embert – két fiát és két szülőjét – tartott el varrásból a háború utáni években. Valamint nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy az életben maradt gyerekek között voltak olyanok is, akik minden hozzátartozójukat elvesztették, az ő számukra a gyermekotthoni elhelyezés – legalább átmenetileg – mindenképp szükséges volt. Azonban ők kisebbségben voltak a túlélő gyerekek között. A többséget ugyanis a budapesti gyerekek jelentették, akiket nem deportáltak, illetve a

⁶ EMBER 2002. 32–33.

⁷ FROJIMOVICS – KOVÁCS 2015.

⁸ KERTÉSZ 2004.

⁹ GERGELY 2014. 67.

Strasshofba szállított vidéki gyerekek: mindkét csoport tagjainak a sok-sok veszteség mellett is általában maradtak életben családtagjaik.

Konkrét számokat csak hozzávetőlegesen, az arányok érzékeltetésére mondhatunk, több ok miatt sem pontosak. Az adatgyűjtés általános bizonytalanságain túl a gyerekek családi állapota sok esetben nehezen volt megállapítható: nem tudtak biztosat az eltűnt szülőkről, vagy folyamatban volt örökbe fogadásuk. A Zsidó Világkongresszus összeírása 1946-ban 15.457 fő 16 év alatti zsidó vallású gyermekről tudott Magyarországon: 4428 vidéki és 11.029 budapesti gyermekről.¹⁰ A vidéken élők között teljesen árvák 12%-al, félárva 30,4%-al szerepeltek.¹¹ A fővárosi gyerekekre nézve ugyanez a forrás több adatgyűjtést is ismertet, ezek alapján 1946-ban 7-9% közé tehető a teljesen árvák és közel 50%-ra a félárva aránya. Más szavakkal a tragikusan kevés vidéki túlélő gyerek 57,6%-nak mindkét szülője is túlélte a Holokausztot, Budapesten ugyanez az arány pedig 42 % volt. Ugyanezen év májusában a Joint kimutatása szerint 3734 gyerek részesült általuk mindennapos ellátásban, ebből kb. 2900 gyerekről, vagyis minden ötödik-hatodik túlélő gyerekről bentlakásos gyermekotthonokban gondoskodtak.¹² Az AJDC kiadványában ennél még magasabb ellátotti létszámot, 3500 fő gyermekotthoni gyereket találunk.¹³ Adódik a kérdés: miért éltek nagy arányban gyermekotthonban olyan gyerekek is, akiknek voltak életben családtagjaik? Kik és milyen elvek mentén látták ezt a megoldást a gyerekek számára legjobbnak?

A szülők szempontjából a legfontosabb – ahogy az idézetben is olvastuk – a „nagykanállal való evés” volt: az otthoniaknál jobb életkörülmények, táplálás, ruházás biztosítása, vagy legalább annak reménye. A háború utáni első télen – 1945/46 telén – Budapestet komoly fűtőanyag- és élelmiszerhiány sújtotta, illetve a hiány miatt sokkal drágább is volt az élelmiszer, mint vidéken. A budapesti zsidó iskolák anyagaiban nyomon követhető a hiányzások, kimaradások megszorodása ebben az időszakban, mivel a szülők igyekeztek vidéken elhelyezni a gyerekeiket. Azonban az ország és a zsidó közösségek gazdasági állapotán túl a Joint segélyezési elvei, preferenciái is arrafele hatottak, hogy növekedjen a családjától külön, gyermekotthonban élő gyerekek aránya. A Joint Magyarországi Bizottságának fennmaradt jegyzőkönyveiből rekonstruálni lehet egy-egy megérkező segélyszállítmány szétosztásának, különböző működési területek közötti felosztásának arányait. Pl. 1946. május 31-én 33.000 kg cukor és 24.000 doboz jam szétosztásáról szóló döntésben a gyermekotthonban élő gyerekekre fejenként 1 kg cukrot és 1 doboz jamet számítottak, ugyanakkor a támogatásra jogosult, de családtagjaival élő gyerekekre mindössze fejenként fél kg cukrot.¹⁴ A példák sora folytatható lenne tejkonzervvel, pászkával, cipővel vagy más segélyekkel, az arány jellemzően 1:2-höz a gyermekotthonban élők javára. A különbséget, a másik fél kg cukrot és a lekvárt bizonyára a gyerekekről gondoskodó családtagoknak kellett volna előteremteniük, ők azonban sokszor az önmagukról való gondoskodásra is képtelennek érezték magukat.

A szülői szempontok között említeni kell a tanulás lehetőségének megadását is. A gyerekek taníttatásába való átlagon felüli investálás a magyarországi zsidó családok

¹⁰ PACH 1946. 30. Az 1941-es népszámlálás idején ugyanez a szám még 72.018 fő volt.

¹¹ *Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselete és az Amerikai Joint Distribution Committee Statisztikai Osztályának Közleményei* 11 (1948): 5.

¹² Magyar Zsidó Levéltár (továbbiakban: MZSL) – Joint iratok XXXIII. 4. a. 5, 30. csomó.

¹³ SHAPIRO 1946. 11.

¹⁴ MZSL Joint iratok XXXIII. 4. a. 1, 1. csomó.

meghatározó jellemzője volt a Holokauszt előtt.¹⁵ A kifosztott, a korábbi családfenntartót elvesztő zsidó családok több esetben is arra kényszerültek a közvetlenül háború utáni években, hogy 14 évesen már munkába állítsák a gyerekeket. A bentlakásos otthonokban való elhelyezés a középiskolai tanulás vagy szakmatanulás lehetőségét nyitotta meg a 14–18 közötti fiataloknak. Olyan falusi, kisvárosi orthodox családoknál pedig, ahol a vészkorszak pusztítása nyomán megszűnt a gyerekek vallási taníttatásának lehetősége (héder, Talmud-tóra) a család lakhelyén, a gyereketthoni elhelyezés, főként fiúknál, ezt is pótolhatta. Rabbik és hitoktatók hiányában még a közoktatásban 1949 szeptemberéig minden tanulónak kötelező, órarend szerinti hittan oktatást sem kapta meg minden gyerek: az 1946/47-es tanévben csak 88 vidéki hitközség területén folyt vallásoktatás, a szórványban élők ellátatlanul maradtak.¹⁶

Még egy szemponttal visszatérve a kezdő idézethez, az akkori kamaszlány, de talán még a regényt író felnőtt is, úgy látta, hogy az édesanya „*beleélte magát a szegényasszony szerepbe*”: belemenekült vagy beleragadt a segélyekre, mások gondoskodására szoruló ember helyzetébe, a gyereke nevelését, a róla való gondoskodást is áthárítva másokra, átengedve másoknak. Dr. Kulcsár István (1901–1986) ideggyógyász főorvos, a Magyar Cionista Szövetség alelnöke, a korábban a járadékra jogosult hadirokkantaknál megfigyelt kórkép alapján „kollektív járadékneurózisként” jellemezte 1946-ban a magyarországi zsidóság jelentős részét sújtó lelkiállapotot.¹⁷ Az önbizalmát, biztonságát veszített lélek öntudatlan védekezéseként írta le viselkedésüket, amikor segélyekből, alamizsnákból tengődnek, szeretetotthonokban, kórházakban igyekeznek meghúzni magukat. Sok kortársához hasonlóan úgy vélte, hogy ezt a viselkedést a Joint nem megfelelő, a talpra állást nem segítő segélyezése alakítja ki és tartja fenn. A megoldást a munkában és valódi közösségélményben látta: „*Üzemek, mezőgazdasági telepek, munkaotthonok szervezése a járadékneurózist tápláló alamizsnák helyett.*”¹⁸

Heller Imre, a Joint Munka- és Üzemszervezési Csoportjának vezetője ugyanezt a kritikát konkrétumokkal is kiegészítette.¹⁹ Összegzése szerint a Joint 1946 őszéig az egyes személyek egzisztenciájának helyreállítására, vagyis elrabolt, megsemmisült munkaeszközeik pótlására, pénzkereseti tevékenységük újraindítására más kiadásokhoz képest elenyésző kis összeget fordított. Sokkal kisebbet, mint amennyit nem-zsidó célokra fordítottak. Utóbbi a magyar kormány kikötésének megfelelően – a Joint magyarországi működésének egyik feltételül szabottan – a költségvetés 5% volt.²⁰ Mindössze 253 egyéni egzisztencia-helyreállítást támogató segélyt utaltak ki, majd 1946 áprilisában hosszabb időre fel is függesztették ezt a formát, és dr. Schwartz, a Joint európai vezetőjének külön kívánságára, csak a külföldi megbízottak (Noel Aranovici és Aaron Berkowitz) kinevezése után folytatódhattak ilyen célú kifizetések. Hozzá kell tenni, hogy a Munka- és Üzemszervezési Csoport ipari szövetkezeteket és mezőgazdasági kollektívákat lényegesen nagyobb forrásokat felhasználva támogatott, ezzel azonban jelentős részben a cionista szervezetek átképző és

¹⁵ A kérdéshez lásd KARÁDY 1997.

¹⁶ *Zsidó Világkongresszus Magyarországi képviselői és az Amerikai Joint Distribution Committee Statisztikai Osztályának Közleményei*, 8–9 (1948): 16.

¹⁷ KULCSÁR 1946. 36.

¹⁸ Uott. 37.

¹⁹ HELLER 1946. 58.

²⁰ BAUER 1989. 134.

alijára felkészítő telepeit finanszírozta, a megözvegyült anyák munkához segítése nem tartozott a prioritások közé.²¹

A cionista szervezetek által működtetett gyermekotthonokra panaszok özöne zúdult minden fórumon.²² Ezek közül csak a témánkhöz legszorosabban tartozó szempontra térek ki, a szülőknek azon panaszára, hogy a cionista szervezetek csak zavaró tényező láttak az életben maradt szülőkhöz, és igyekeztek a minimumra redukálni a családi kapcsolatokból eredő hatást. A cionista szervezetek pedagógiai munkájának pozitívumait is elismerve, egy édesanya, Vidor Pál rabbi özvegye így összegezte a cionista nevelők hozzáállását a mégis csak létező szülőkhöz: „*Elég kényelmetlen dolog, hogy a gyermekeknek általában ilyen szubjektív kapcsolataik vannak, a lehetőség szerint le kell redukálni a kapcsolatokból eredő ráhatást a minimumra.*”²³ A mozgalmi nevelésben nem kívánatos szülői hatás két fő területe a vallásosság, a vallási hagyományok megtartása és a diaszpóra-léthez való ragaszkodás volt, vagyis a gyerekek visszatartása az alijázástól. Visszatérő panasz volt a cionista otthonokkal szemben, hogy a szülők tudta és akarata ellenére, és hivatalos beutalás nélkül is fogadtak be kamaszokat, akiket beszerveztek a mozgalomba és illegális kivándorlásba.

Miközben a kortársak is tisztában voltak a Joint magyarországi segélyakciójának rendkívüli mértékével és jelentőségével a túlélés szempontjából, ugyanakkor azt is sokan világosan látták, hogy a 1945–46-es időszakban a talpra állás helyett inkább tömeges függés alakult ki. A szülők tapasztalata szerint a gyermekotthonok hasonló módon működtek: saját ideológia céljaik megvalósítása érdekében átvették a gyermekek gondozását, a szülőket távol tartva és passzivitásba szorítva.

2. Alternatív javaslatok

A Joint segélyezési politikáját illető kritikákon túl, sőt azokat időben meg is előzve, a még épp csak beindult segélyezési rendszer negatív következményeit előrelátva, komplex alternatív javaslatok is születtek. A Joint magyarországi iratanyagában fennmaradt legkorábbi alternatív munkaterv Varsányi Gézától származik, aki 1945 júliusában, a budapesti Joint iroda júniusi önállóvá válása után alig egy hónappal terjesztette be javaslatait, amelyek rendszert alkotó szociálpolitikai választ kínáltak mind az életkörülményekre, az égető segélyezési szükségletekre, mind a hosszabb távú nevelési, közösségépítési igényekre.

Varsányi Géza 1884-ben született, vagyis a háború utáni években már 60 év felett járt. Magyar, német és történelem szakos tanári végzettséggel 1911-től polgári iskolai tanárként dolgozott. Ezzel párhuzamosan aktív szerepet játszott az elsősorban városi szegény rétegeket célzó, kortárs nyugat-európai szociális munka és közművelődési kezdeményezések, jó gyakorlatok hazai megismertetésében és meghonosításában. Máig mértékadó szakirodalomként tartják számon az 1912-ben megjelent *Népháza, settlement, Volksheim* című

²¹ 1946 májusában 119 mezőgazdasági és 60 ipari létesítményt támogatott a csoport, ahol összesen 5228 fő dolgozott. Lásd FROJIMOVICS 2008. 388

²² A már idézett 1946. májusi 3734 intézményi helyből mindössze 420 volt „mozgalmon kívüli”, a többi a következő mozgalmak működtették: *Dror* 200, *Makkabi hacair* 270, *Hanoar hacioni* 222, *Habonim* 142, *Dror – Habonim – Makkabi* közös 350, *Ichud* 37, *Somer* 682, *Bné Akiva* 705, *Agudat Jisrael* 706. (MZSL – Joint iratok XXXIII. 4. a. 5, 30.) A Bné Akiva és Agudat Jisrael mozgalmak súlya az orthodox vallásos háttérű gyerekek jelentős számát tükrözik. A cionista szervezetekről lásd NOVÁK 2000.

²³ VIDOR 1946. 88.

munkáját, amelyben három jól működő modellt mutatott be: a londoni Toynbee-Hallt, mint a settlement-mozgalom példáját, valamint a hamburgi és a bécsi Volksheim működését. Írásában sokszorosan hangsúlyozza, hogy a könyöradományok semmiféle tartós változást nem hoznak a szegények életében, azt csak az életstratégiák megváltozása, ezt segítő tanulás és sokrétű szociális munka eredményezhet. A Budapesten (Vág u. 12-14) megnyíló első népház közművelődési szakosztályának helyettes titkáráként évekig dolgozott a modell gyakorlatba való átültetésén: ingyenes könyvtárat tartottak fenn, tanfolyamokat, ismereterjesztő előadásokat, színelőadásokat szerveztek, az ifjúsági klubokban a szociális nevelés eszményét valósították meg, a háborús években analfábéta katonákat olvasni tanítottak stb.

Tanári és közéleti működésének az 1919-es kommünt követő megtorlás, tisztogatás vetett véget. Mivel a kommün alatt iskolaigazgatónak nevezték ki, 1919 augusztusában végleg elbocsájtották a főváros alkalmazásából. A szociális munkában, gyermekvédelemben és közösségfejlesztésben szerzett tudását és tapasztalatait a két világháború között és a második világháború éveiben csakis hitközségi keretek között használhatta fel: az Országos Izraelita Patronázs Egyesület titkára volt. Az egyesület 25 éves fennállása alkalmából 1936-ban megjelent kötetnek –*Szociális segítőmunka a gyermek- és ifjúságvédelem terén* – Varsányi volt a szerkesztője és részben szerzője is. „Új célkitűzések, új munkamódszerek a szociális segítség terén” című írásában bibliai parancsolatok idézésével is törekedett meggyőzni felekezetének tagjait, hogy a „jótékonykodás” addig létező gyakorlata csak demoralizál, kéregetőket nevel, irracionális és pazarló. Ahogy a bibliai előírások is a szociális kiegyenlítődés irányába hatnak – hangsúlyozta Varsányi –, úgy a modern szociális munka alapvető célja is „talpra állítani az embereket és fölöslegessé tenni a segítséget”.²⁴ Ugyanekkor felekezeti hivatásos és önkéntes szociális munkások kiképzését is javasolta, Hitler hatalomra jutása után már világosan érzékelve, hogy a szolidaritás érzése nem segít, racionális gazdálkodásra, tervszerűségre lesz szükség.

Varsányi a Patronázs Egyesülettől 1945-ben került a Joint Gyerekosztályához, és életrajzának, korábbi szakmai tapasztalatainak rövid ismertetését azért tartottam fontosnak, hogy kiemeljem a gyermekvédelem, szociális munka és közösségfejlesztés terén megkérdőjelezhetetlen felkészültségét, nemzetközi kitekintését, ugyanakkor azt is, hogy már csak életkora miatt is a fiatal cionista aktivisták által megtagadott régi világ embere volt.

1945. júliusi alternatív munkaprogramjában a gyermekvédelem akkori fő irányának számító gyerekotthonok súlyos szervezési és személyi problémáinak sorolása során némelyiket olyan megbocsájthatatlan bűnnek tartotta, „amelyért nehezen felelhet majd a Joint magyarországi vezetősége önmagának és jóhiszemű amerikai megbízóinak”. Esetlegesség, egyenetlenségek, hiányok és tűzoltás valóban jellemezték ezt a korai időszakot, továbbá az ideológiai szempontok dominanciája a gyermekvédelmi felett. Ez azt jelentette, hogy épp a gyermekvédelmi szempontból legveszélyeztetettebb csoportok – 6 év alattiak, sérültek, fogyatékosok – elhelyezése volt a legkevésbé megoldott, mivel ők a cionista mozgalmak számára nem jelentettek célcsoportot. Véleményét így összegezte: „*Hogy az otthonok milyen nagy összegeket emésztenek fel – jó, hogy nem köztudomású (...) de pozitív eredményt nem*

²⁴ VARSÁNYI 1936. 63.

tudnak felmutatni.”²⁵ Épp ezért a legsürgősebb és legfontosabb feladatnak a bentlakásos gyermekotthonok leépítését tartotta, a felszabaduló összegeket a családban nevelkedő gyerekek támogatására átcsoportosítva.²⁶

Ahogy korábban is mindig, a rendelkezésre álló anyagi források átgondoltabb, igazságosabb és hatékonyabb felhasználására tett javaslatot. A gyerekek ügyét egy széleskörű családvédelmi rendszer és szociális munka részeként látta helyesnek kezelni. A rendszerpillérei a következők lettek volna: védőnői és családgondozói hálózat, nevelési tanácsadó intézmények támogatásával; napközi otthonok hálózata a gyerekeknek a bentlakásos intézmények helyett; a felnőttek, főként az özvegyen maradt anyák egzisztenciateremtésének segítése, termelő- és értékesítő szövetkezetek létrehozása; cionista szellemű, settlement-szerű közösségfejlesztő, népnevelő intézmények. Munkaprogramját azzal zárta, hogy „*A magyar zsidóság becsületbeli és életkérdése, hogy az eddigi tervezetlen »jótékonyági« gazdálkodást egy tervszerű, szociálpolitikai alapokon nyugvó társadalomformáló akcióprogram váltsa fel!*”²⁷ A Joint vezetőségének a felfogását ismerve biztosnak vélte, hogy néhány hónapon belül hozzákezdnek a megvalósításához. Ahogy az 1946-ban megfogalmazott kritikákból már kiderült, ez nem következett be. A bentlakásos otthonok hálózata 1946 közepéig lendületesen növekedett, néhány százról, a már említett közel háromezerre növelve a benne élő gyerekek számát – épp ellentétes folyamat, mint amit Varsányi szakmailag helyes iránynak tartott.

Miért nem tudta sem ő a Gyerekosztálynál, sem Heller Imre az egzisztenciális támogatásokban keresztülvinni a programját, támogatni a megcsonkított családok megerősödését?

3. A segítetés erőtere és szereplői

A válasz természetesen többtényezős. Egyfelől a Joint Magyarországi Bizottságának, illetve a végrehajtó szervként működő Országos Zsidó Segítő Bizottságnak a belső összetételéből, erőviszonyaiból következik. Ahogy egy átmeneti időszakban a hitközségek vezetésében is, ezekben a testületekben is jelentős befolyással bírtak a fiatal cionista vezetők, részben arra az erkölcsi tőkére támaszkodva, hogy a vészkorszak időszakában ők szervezték meg az illegális embermentést. A Szlovákiából Magyarországra menekült Révész László (Perc Révész, 1916 – 2011) a német megszállás idején a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló gyermekotthonokban dolgozott, ennek folytatásaként vezette a Joint által finanszírozott cionista gyerekotthonok felállítását.²⁸ A korszak sajátos erőviszonyainak tükré, hogy többszöri tárgyalás után a Joint Magyarországi Bizottsága 1946 májusában végül a gyermekvédelmi osztály kettébontása mellett döntött: Gyerekosztály A. és B. jött létre, mintegy elkülönített terepet biztosítva a kétféle törekvésnek. A gyermekotthonok felügyeletét Révész László látta el, míg Varsányi Géza az egyéni támogatottak, vagyis a családtagjaikkal élő gyerekek részlegét vezette tovább.

²⁵ MZSL – Joint iratok XXXIII. 4. a. 5. doboz, 30. csomó. 1945. július 25: 3–4.

²⁶ MZSL – Joint iratok XXXIII. 4. a. 5. doboz, 30. csomó. 1945. július 25: 8.

²⁷ MZSL – Joint iratok XXXIII. 4. a. 5. doboz, 30. csomó. 1945. július 25: 9.

²⁸ Említhetjük ugyanitt Groszmann Sándort, a budapesti Joint titkárát és másokat is. Lásd GUR 2015.

A cionista szervezetek, amelyek a háborút közvetlenül követő években a gyermek és ifjúsági területen legjelentősebb intézményszervezői, intézményirányítói szerepbe kerültek nem játszottak érdemi szerepet a magyarországi zsidóság életében a két világháború között. A Horthy-rendszer törvényei sem tették ezt lehetővé, de a zsidó közösségek is kevésbé voltak nyitottak a cionista eszmékre. Ahogy Varsányi pályájában is láttuk, a felekezeti gyerekvédelem és árvaellátás hitközségi fenntartásban, ill. egyleti formában működött a háború előtti. Ennek egyes szervezetei – például a Pesti Izraelita Hitközség Leány- és Fiúárvaháza, az Izr. Szünidei Gyermektelep Egyesület, MIKÉFE – a Holokauszt után folytatták tevékenységüket, az ő általuk működtetett intézmények is kaptak finanszírozást a Jointtól, de az általuk ellátottak száma 1948-ig csekély volt a mozgalmi (cionista) intézményekhez képest. Annak ellenére, hogy ezek a szervezetek, illetve a hitközségek rendelkeztek saját ingatlanokkal, néhány tapasztalt szakemberrel, a Joint mégsem rájuk és az általuk képviselt hagyományosabb, családközpontú felfogásra építkezett.

Másrésről az erőviszonyok alakulásában, az eltérő elképzelések érvényesülésében vagy alulmaradásában szerepe volt a fokozatosan hatalomra jutó magyarországi kommunisták szándékainak, a velük való személyes vagy politikai kapcsolatoknak is. Kezdetben ez is a cionistáknak kedvezett, és ők a kivándoroltatásban, leginkább az idősebb generációról leválasztott fiatalok kivándoroltatásában voltak érdekeltek, nem pedig a helyben való talpra állításban.

A Joint magyarországi működését 1945 nyarától kísérték és keretezték a magyar hatóságok részéről megfogalmazott követelések a működés lehetőségéért cserébe, illetve a kommunisták fokozatos pozíciószerezése a Bizottság döntéshozatalában.²⁹ Ilyen volt a már említett, más országokban ismeretlen, nem zsidó célra fordítandó 5%, aminek a kedvezményezettjeit nem is a Joint határozta meg: lényegében a segélyszervezet megadóztatása volt. 1946-tól a Népjóléti Minisztérium és a Belügyminisztérium egy-egy képviselője is tagja lett a Bizottságnak, egyre jelentősebb befolyásra törekedve. 1946-47 folyamán még feltétlenül szükségesnek, gazdasági és szociális szempontból is előnyösnek tartották a Joint működését az országban, azonban politikai szempontból kontroll alatt tartandónak. Az ennek útjában álló Görög Frigyes elnök 1948. februári lemondása is a kommunista nyomásgyakorlás következménye volt.³⁰ Az egyre feszültebb hidegháborús légkörben utódját, az amerikai Israel G. Jacobsont 1949 decemberében cionista kémkedés vádjával kiutasították az országból, majd a lényegesen lecsökkent segélyezési munkát is ellehetetlenítették 1953-ban.

Az állami döntéshozatali pozíciókat betöltő baloldali értelmiség – a cionistákhoz hasonlóan – a közösségi nevelés híve volt. Az új nemzedék ideológiai megformálását biztosabb helyen látták a “haladó szellemű” intézményekben, mint a régi értékekhez ragaszkodó családokban. A Nyugat-Európában épp a fasizmus ellenében felerősödő, az individualizmust támogató pedagógiai törekvések itt nem kaptak teret.³¹ Szintén a közösségi nevelés mellett tette le a voksát a háború és üldöztetés traumájával küzdő gyerekekkel foglalkozó szakemberek egy része is, célravezetőbbnek tartva az intézményi megoldást olyan gyerekeknél is, akiknek van családjuk. Így például Hrabovszkyné dr. Révész Margit orvos,

²⁹ A kommunista párt befolyásáról SVÉD 1993 és GYÖRI SZABÓ 1997.

³⁰ FROJIMOVICS 2008. 389.

³¹ Cf. ZAHRA 2009.

gyermekpszichológus, aki a Sztéhlo Gábor vezette Pax Gyermekotthon pszichológusaként 1945 májusa és 1948 júniusa között 226 háború sújtotta gyermekén végzett komplex megfigyeléseket. Megállapítása szerint: „[...] a soktagozatú, többféle kiutat megjelenítő intézet alkalmasabb a háborúsan sújtott gyermekek sérüléseinek a megoldására, mint az épségben valamiképpen megcsonkított családi környezet.”³² Megfigyelései a kortárs közeg terápiás hatásáról párhuzamba állíthatók Ernst Papanek (1900–1973) széles körben ismertté vált tapasztalattal.

A kevés életben maradt gyermek a teljes magyarországi zsidó közösség jövőjének szimbólumává vált, a teljes közösség számára vált különleges értéké. Ez magyarázhatja, hogy a hitközösségek felől induló kezdeményezések is elsősorban közösségi megoldásokban gondolkodtak. 1945-46 során főképp a teljesen gyermek nélkül maradt dunántúli hitközösségek (például Pécs, Győr) ajánlották fel, hogy befogadnának egy-egy kisebb gyereket, hogy legalább együttesen gondoskodhassanak valakikről. Az egyik budapesti zsinagógakörzet ugyanakkor (1946 januárjában) befogadó nevelőszülőket toborzott, és adományokat gyűjtött a nevelőszülők havi költségtérítéséhez.³³ Míg a gyermekotthonban gondolkodó hitközösségek tervét, mint általános koncepciójába illeszkedőt, felkarolta és anyagilag is segítette a Joint, addig a nevelőszülői hálózatról nincs további hírünk. Se a Joint magyarországi bizottságának jegyzőkönyveiben, se az Országos Zsidó Segítő Bizottság havi jelentéseiben sincs nyoma, hogy Magyarországon nevelőszülőket bármikor támogattak volna.³⁴ Tanulságos megjegyezni, hogy magányos idősek ellátásánál, elhelyezésénél ugyanakkor használták ezt a módszert: csak a gyerekek nevelését nem kívánták családokra bízni.³⁵

Utolsó – talán meglepő – tényezőként a pénzbőséget említem. 1945-ben az európai segélyezésre fordított teljes összeg 22%-át (3.837.000 dollárt), 1948-ban már 27%-át (8 463 000 dollárt) költötte el Magyarországon a Joint.³⁶ A természetbeni juttatásokat is hozzászámolva még magasabbak a számok: a JDC 1946-os évet összegző kiadványa szerint 9.900.000 USD volt a Magyarországon felhasznált pénzbeli és természetbeni adományok együttes értéke.³⁷ Miközben persze sok valós szükségletre már nem volt keret, mégis igaz, hogy volt fedezete egy költséges és folyamatosan bővülő bentlakásos rendszer fenntartásának.³⁸ Csak 1947-ben következett be ebben fordulat, amikor a United Jewish Appeal 1946-os sikeres gyűjtése nyomán még bőséges pénzalapok álltak rendelkezésre, de egyben határozott jelzést kapott minden európai program a jövőben várható költségvetési megszorításokról. Az 1947-es évnél már az új helyzetre való felkészülés, átállás jegyében kellett telnie.

Görög Frigyes (1890–1978), a JDC magyarországi elnöke, 1947. március elején, három hónapos amerikai útjáról visszatérve arról számolt be, az amerikai zsidóság már úgy

³² HRABOVSKYNÉ 1948. 56.

³³ „Otthont a deportálásból visszanyerték gyerekeinek”, *Új Élet*, 1946. január 14: 4.

³⁴ Ezzel szemben Franciaországban az 1945-ös adatok szerint magasabb volt a nevelőszülőkkel élők zsidó gyerekek száma (2873), mint a bentlakásos otthonban élőké (2026). Lásd SHAPIRO 1946. 7, Table V.

³⁵ „Érdekes akció az elhagyott öregek elhelyezése érdekében”, *Új Élet*, 1947. május 22: 14.

³⁶ BAUER 1989. XVIII.

³⁷ LEAVITT 1947. 7.

³⁸ JDC adatok Franciaországból a gyereketthonban és családban elhelyezett gyermek költségeiről: “the cost of full maintenance of a child in an institution averaged about 4,000 francs (about \$33.00) per month. (...) The expenditures for children placed with families vary from 1,000 to 1,200 francs (about \$8.50 to \$10.00) per month.” Lásd SHAPIRO 1946. 8.

vélte, hogy két év elteltével befejezhetik a támogató akciót. A további támogatás feltételeként lényegében az American Empowerment Tradition elveit halljuk Görög szájából: *“Munkaképes emberek segélyezése nem lehet feladatunk. Amerikában nyomatékosan hangsúlyozták, hogy a segítségnél nagy súlyt kell helyeznünk arra, hogy támogatásunk konstruktív legyen. Igyekezni fogunk a tisztán fogyasztási célt szolgáló segélyezés helyett kis emberek részére önálló existenciák megalapítását lehetővé tenni.”*³⁹

A kényszerű költségvetési megszorítások nyomán 1947-ben jelentős változások kezdődtek a Joint magyarországi segélyezési politikájában egy új, költséghatékonyabb és társadalmilag igazságosabb rendszer irányába. Bár nem Varsányi Géza vezetésével, de legfontosabb pontjaiban az ő 1945-ös programjával azonos rendszer jött létre. A segélyezés kiváltására intenzív rekonstrukciós munka indult, felállították az Önállósító Hitelszövetkezetet, a kölcsönök háromnegyedét olyanok kapták, akik korábban a Joint segélyezettjei voltak.⁴⁰

1947 végétől elkezdődött a bentlakásos gyerekotthonok hálózatának leépítése. Az addig gyerekotthonban élő gyerekek családjaikhoz való szervezett visszahelyezését 1948 első felében a Budapesten és környékén élő családok felkeresése készítette elő, amely során ellenőrizték a valós rászorultságot, feltárták az esetleges veszélyeztető környezetet. A tanév végén és a nyár folyamán végrehajtott összevonások nyomán 1948. augusztusra mindössze 13 bentlakásos gyermekotthon maradt az Országos Zsidó Segítő Bizottság irányítása alatt, az alkalmazottak száma 378-ról 203-ra csökkent.⁴¹ Vidéken már csak Szegeden és Debrecenben maradtak otthonok.

Az új irányelveket tehát még Görög Frigyes jelentette be, de a végrehajtás már az 1947 szeptemberétől a Joint magyarországi programjában dolgozó Israel G. Jacobson (1912–1999) nevéhez kapcsolódik. Jacobson egy képzett és tapasztalt szociális munkás volt, a változás azonban, mint láttuk, nem személyek függvénye volt, hanem a Joint viszonylag egységes európai irányváltásának eredménye.⁴² Az 1947–48 során megvalósított új program sikeresnek bizonyult a helyi zsidó közösség megerősítésében, az ország viszonyaiba való visszailleszkedésben, ily módon a segélyezésről való fokozatos leválasztásban is.

Ugyanakkor – ahogy Frojimovics Kinga megállapítja – a siker kétarcú volt: a sikeres visszailleszkedés ugyanis lényegesen csökkentette a kivándorlási szándékot, így ez egyszersmind a kiépülő kommunista diktatúra foglyaivá tette a magyarországi zsidóságot.⁴³ Ezt a stratégiai hibát az országban működő zsidó szervezetek már csak a kommunista hatalomátvétel után ismerték fel. Joseph J. Schwartz, a Joint európai elnöke, ekkor még kétségbe esett, ám valódi eredményeket nem hozó tárgyalásokba kezdett. A deklaráltan semleges segélyezési pozíciót feladva dollár milliókat kínált a magyar államnak a legális kivándorlás újbóli lehetővé tételéért. Ezzel a magyarországi zsidók bezártságán nem

³⁹ „Joint 1947 – Dr. Görög Frigyes sajtótájékoztatója”, *Új Élet*, 1947. március 6: 2.

⁴⁰ FROJIMOVICS 2008. 391.

⁴¹ MZSL XXXIII. 4. a. 5. F. S. Jacobson jelentése az 1948. február – novemberi időszakról, 21.

⁴² Jacobson korábban Olaszországban és Görögországban is dolgozott a JDC képviselőjeként, 1947 szeptemberében érkezett Magyarországra. Görögországban 1945–1946-ban még ő is a hagyományos segélyezési programot képviselte. Jacobson Görögországi működéséről lásd FLEMING 2008. 166-189.

⁴³ FROJIMOVICS 2008. 382.

változtatott, de előrevetítette néhány kelet-európai kormány későbbi taktikáját, a zsidók eladásáról.⁴⁴

A segélyezés erőterét és szereplőit áttekintve, a legerősebb benyomásunk a folyamatos alkalmazkodási kényszer lehet, amire a Joint folyamatos változásokkal reagált. Kétségtelenül ez az alkalmazkodási készség tette lehetővé a segélyezési hálózat kiépítését, fenntartását is. Ugyanakkor azt is látnunk kellett, hogy ezen formáló erők, kényszerítő hatások között a zsidó családok, és főképp az özvegy anyák és az anyáktól kényszerűen távollévő gyerekek hangja, bár sokan voltak, meglehetősen gyengén hallatszott.

Három–négyévnnyi elszakítottság után a kamaszoknak gyakran nem volt egyszerű visszailleszkedni a családjukba. A tanulmány elején idézett három visszaemlékezőből ketten, két lány, a gyermekotthonban töltött időszak után még élt újra együtt az édesanyjával. Azonban az a fiú, aki még a karját is eltörte azért, hogy hazamehessen, bátyjával együtt később is csak a nyári szüneteket töltötte otthon. Az anya-gyermek kapcsolatban maradandó törés keletkezett:

„Ha este – már nagyobb diákként – kimaradtam, anyám megbüntetett. Ki is zárt, én meg dörömböltem. Sírtam, hogy engedjen be. [...] Szeretett ő a maga módján. És ugyanabban az ágyban aludtunk, két ilyen nagy ágy volt egymás mellett, az egyikben feküdtem mellette, de igazából sose beszélgettünk. Tulajdonképpen nem voltunk egymáshoz szokva, mert nagyon korán elszakadtam tőle. Ez mind a két felet elbizonytalanítja.”⁴⁵

A rendelkezésre álló anyagi és személyi feltételeket, illetve a külső körülményeket (elvárások és kényszerek) tekintve bizonyára megfelelő átmeneti megoldásnak tűnhetett a kialakított rendszer. Azonban hosszabb távon további veszteségeket okozott a még fel sem dolgozott traumák hordozóinak: a fizikai szükségletek biztosítása nem tudta ellensúlyozni az elszenvedett érzelmi veszteségeket.

Irodalom

ANCEL, Jean

1990 'She'erit Hapleta' in Romania during the Transition Period to a Communist Regime, August 1944 – December 1947. In: Yisrael GUTMAN – Avital SAF eds. *She'erit Hapleta, 1944–1948*. Yad Vashem, Jerusalem, 143–167.

BAUER, Yehuda

1989 *Out of the Ashes. The Impact of American Jews on Post-Holocaust European Jewry*. Pergamon Press, Oxford – New York.

EMBER Mária

2002 *El a faluból*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

FLEMING, Katherina Elizabeth

2008 *Greece – a Jewish History*. Princeton University Press, Princeton.

FROJIMOVICS, Kinga – KOVÁCS, Éva

2015 Jews in a 'Judenrein' City: Hungarian Jewish Slave Laborers in Vienna, 1944–1945. *Hungarian Historical Review* 4. no. 3: 705–736

GERGELY Ágnes

2014 *Két szimpla a Kedvesben. Memoár*. Európa Könyvkiadó, Budapest

⁴⁴ BAUER 1989. 145–146.

⁴⁵ KERTÉSZ 2004.

- GUR Dávid
2015 *Együtt az ár ellen. Ellenállás-mentés – a cionista ifjúsági mozgalmak Magyarországon, 1944.* Pesti Kalligram, Budapest.
- GYŐRI SZABÓ Róbert
1997 *A kommunista párt és a zsidóság.* Windsor Kiadó, Budapest.
- HELLER Imre
1946 Zsidó egzisztenciák kérdése. In: BENOSCHOFKY Imre szerk. *Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945–46-ban.* A Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegyesülete, Budapest, 56–60.
- HRABOVSKYNÉ RÉVÉSZ Margit
1948 Háború sújtotta gyermekek. *Köznevelés IV. no. 22:* 555–562
- KARÁDY Viktor
1997 *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867-1945).* Replika Kör, Budapest.
- KERTÉSZ Péter
2004 Mészáros Balázs interjúja In: *Centropa. Zsidó élettörténetek a huszadik században* <http://www.centropa.org/hu/biography/kertes-z-peter> (2017-05-14).
- KULCSÁR István
1946 A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban. In: BENOSCHOFKY Imre szerk. *Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945–46-ban.* A Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegyesülete, Budapest, 34–37.
- LEAVITT, Moses A.
1947 The Year of Survival. *The Year of Survival, 1946. Annual Report The American Jewish Joint Distribution Committee.* American Jewish Joint Distribution Committee, New York, 3–13.
- NOVÁK Attila
2000 *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon.* Múlt és Jövő, Budapest.
- PACH Zsigmond Pál
1946 A magyarországi zsidóság mai statisztikájának szembevető jelenségei. In: BENOSCHOFKY Imre szerk. *Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945–46-ban.* A Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegyesülete, Budapest, 22–32.
- SHAPIRO, Leon
1946 Jewish Children in Liberated Europe. Their Needs and the JDC Child Care Work. *The American Jewish Joint Distribution Committee Research Department Reports, 1.*
- SVÉD László
1993 A magyar zsidóság és a hatalom, 1945-1955. *Múltunk 38, 2-3:* 248-302.
- VARSÁNYI Géza, szerk.
1936 *Szociális segítőmunka a gyermek- és ifjúságvédelem terén.* Országos Izraelita Patronázs Egyesület Szociális Hölgybizottsága, Budapest.
- VIDOR Pálné
1946 Zerá kódés. In: BENOSCHOFKY Imre szerk. *Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945–46-ban.* A Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegyesülete, Budapest, 86–90.
- ZAHRA, Tara
2009 Lost Children: Displacement, Family, and Nation on Postwar Europe. *The Journal of Modern History 81, 1:* 45–86